

1. *Белей Л.* Затоплені асиміляцією. Історія українців Словаччини: від незнання до безпам'ятства / Любомир Белей // Український тиждень. — 2011. — 18 лют.
2. *Габор В.* Українські часописи Ужгорода (1867—1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. / Василь Габор. — Львів, 2003. — 564 с.
3. *Гвать І.* За еден кінець мож би нам потягнути: «Празька весна» 1968 р. в житті українців ЧСР / Іван Гвать // Український журнал. — 2008. — № 5. — С. 20—25.
4. *Голена Й.* Художня література на сторінках «Колокольчика-Дзвіночка» (До 40-річчя з дня виходу в світ першого номера журналу) / Й. Голена // Дукля. — 1987. — № 5. — С. 53—58.
5. *Копчак В.* На добрій дорозі / Віктор Копчак // Нове життя. — 1961. — № 32. — С. 1—2.
6. *Літвішко О.* Молодь в дії тепер і у Словаччині / Олена Літвішко // Нове життя. — 2012. — № 21. — С. 5.
7. *Сенько І. М.* Земля з іменем : красн. студії / Іван Сенько. — Ужгород : Патент, 1998. — 160 с.
8. Українці живуть у Словаччині скільки себе пам'ятають... [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/47307>.
9. *Mušinka M.* Narodnostna menšina pred zánikom? / Mikulaš Mušinka, Alexander Mušinka. — Prešov, 2011. — 618 s.
10. *Follrichová M.* Fakty z histórie ukrajinskej žurnalistiky v Československu / Mária Follrichová. — Prešov, 1986. — S. 117—131.

Христина Храмович

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ВІДНЯ

(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Подано огляд преси, що виходила упродовж 1849—1918 рр. у Відні українською мовою.

Ключові слова: *Відень, часописи, українська преса.*

Подан обзор прессы, издававшейся на протяжении 1849—1918 гг. в Вене на украинском языке.

Ключевые слова: *Вена, периодические издания, украинская пресса.*

The overview of the press which came out during 1849—1918 yrs in Vienna in the Ukrainian language has been given.

Key words: *Vienna, periodicals, the Ukrainian press.*

У другій половині XVIII ст., після першого поділу Польщі, західноукраїнські землі ввійшли до складу Габсбурзької монархії. За переписом 1910 р., в Австро-Угорщині проживало приблизно 4 млн «русинів» — галицьких, буковинських і закарпатських українців, що становили 8% загальної кількості мешканців імперії [1]. Майже 150 років українці цих теренів були безпосередньо пов'язані з Віднем як столицею держави. У цьому місті навчалися сотні українських студентів. Відень став школою досвіду для українських політиків, зокрема парламентарів і вищих службовців; тут українці зустрічалися з іншими народами імперії. З початком Першої світової війни сюди прибували біженці з Галичини й Буковини, військові, українська інтелігенція, іммігранти зі східноукраїнських земель.

Завдяки політичній, релігійній, ідеологічній толеранції Австрійської держави у другій половині XIX — на початку XX ст. Відень перетворився в один з найактивніших осередків української суспільної думки за межами етнічних українських територій. Тут не було жодних обмежень на політичну та партійну діяльність, перенесену сюди з України. Із Віднем пов'язані долі багатьох українських вчених та політичних діячів, письменників, митців. Тут видавалися українські часописи, що засвідчили розвиток української нації, з її тисячолітньою історією, самобутньою культурою та багатою мовою, як невід'ємної частини європейської цивілізації.

Сьогодні український народ, уже маючи свою єдину незалежну державу, стоїть перед вибором шляху подальшого розвитку. Актуальність нашого дослідження зумовлена насамперед необхідністю вивчення, аналізу і використання історичного досвіду для сучасного і майбутнього поступу.

У грудні 1848 р., у час революцій, що захопили всю Європу, 18-річний імператор Франц Йосиф I взяв на себе тягар управління величезною державою. І правив нею 68 років із прожитих 86. Саме за цього цісаря відбувалося самоствердження українців та їхньої мови в Галичині.

4 березня 1849 р. Франц Йосиф I видав указ про запровадження загальнодержавного вісника законів. Було оголошено, що «той вѣстникъ державныхъ законѡвъ печататисл буде для объема цѣлой Державы въ цѣсарско-королевской надворной и статской типографіи въ Вѣдни ... въ всѣхъ въ краяхъ звычайныхъ языкахъ, а про-

тое на даль рѳвноременно въ слѳдѳючихъ десяти изданїяхъ виходити бѳде: 1. Въ нѳмецкѳмъ ѳзыцѳ ... 6. въ рѳскомъ ... ѳзыцѳ» [3, с. 21—22]. Відповідно впродовж 1849—1852 рр. у Відні виходив урядовий часопис «**Общїй законѳвъ державныхъ и правительства Вѳстникъ дла Цѳсарства Австрїи**» («Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich»). Виданню передував спеціальний випуск українською та німецькою мовами «Введенє до общого законѳвъ державныхъ и правительства Вѳстникъ дла Цѳсарства Австрїи», у якому зазначалося, що від 1 жовтня 1849 р. часопис виходитиме «всима мовами цисарства, у тому числи и въ рускѳмъ ѳзыцѳ» [13, т. 1, с. 125]. Вісники видавалися двома паралельними текстами: на правїй сторїнцї був німецький ориґинал, на лївій — його переклад. Нумерація сторїнок залишалася ідентичною німецькому ориґиналові (тобто фактично було у два рази більше сторїнок, ніж зазначалося). Переклад робився у міністерствї юстиції у Відні [3, с. 22]. Першим редактором вісника українською мовою став Юліан Вислобоцький, керївником загального редакційного бюро — юрист Антон Гїе (Anton Hue). Від 1850 р. редактором був В. Ковальський [3, с. 24].

Для річникїв часопис мав окремі обкладинки паралельно українською та німецькою мовами; подавалися алфавїтний і хронологїчний списки вміщених у річнику законїв і розпоряджень. Кожне число виходило як самостїйний випуск, назву надруковано українською, а під нею німецькою мовами. Залежно від оприлюднених законїв числа мали рїзний обсяг.

У віснику публікувалися українською та німецькою мовами закони Австрїйської держави і країв, патенти і розпорядження цїсаря, розпорядження міністерств, крайовї устави, мїжурядовї договори тощо. І. Левицький зазначав: «“Вѳстникъ” сей издавался и издается на всѳхъ въ Австрїи существующихъ краевыхъ ѳзыкахъ, въ томъ числѳ и рускомъ. Первоначальная редакція состояла изъ бывшого министеряльного совѳтника и проф. д-ра Гїе, яко начального редактора, который имѳлъ подъ собою десять редакторѳвъ и министеряльныхъ урядникѳвъ, занимавшихся переводомъ на поодинокї ѳзыки. Редакторами руского текста были изъ начала: Юлії Вислобоцкїй и министеряльный совѳтникъ Григорїй Шашкевичъ;

затїмь стали быти редакторомъ Иванъ Ѡ. Головацкій, исполняющій тую должность до сей поры» [7, т. 1, с. 48].

У лютому 1850 р. до Відня перенесено львівський «Галичорускій Вѣстникъ», де він виходив впродовж 1850—1866 рр. п. н. «Вѣстникъ для Русиновъ австрійскои державы». У логотипі чисел за 1865—1866 рр. подавалася назва «Вѣстникъ». Часопис присвячувався «политическому и нравственному образованию Русиновъ австрійскои державы» та орієнтувався на широке коло читачів. Першим редактором видання був Іван Головацький, згодом — Василь Зборовський (псевдонім Юліана Вислобоцького). І. Левицький зазначав, що до складу редакції входили: «Иванъ Ѡ. Головацкій, яко отвѣчательный редакторъ; Юлій Вислобоцкій, яко шефъ-редакторъ, и Богданъ А. Дѣдицкій, яко сотрудникъ. Главная заслуга, що «Вѣстникъ» началъ выходить въ Вѣдни, належится Чеху Беку, который, занимаючи въ министерствѣ, яко высшій чиновникъ, вліятельное становище, старался о то, щобъ правительство издавало свой органъ на всѣхъ въ Австрійи существующихъ славянскихъ языкахъ» [7, т. 1, с. 51]. «Вѣстникъ» виходив від трьох до одного разу на тиждень. 1858 р. часопис отримав статус урядового видання. У газеті друкувалися матеріали національно-політичної, правничої, релігійної, моральної, соціально-економічної тематики («Нови краєви уставы» (1850. — Ч. 4), «До устройства Галиции» (1850. — Ч. 42), «Новый законъ супружескій» (1856. — Ч. 92—98); ін.), відомості про життя та діяльність цесаря і монаршої родини, цесарські патенти, цесарські маніфести «До Моихъ народѡвъ!», новини політики й культури, хроніка місцевих подій. На сторінках часопису висвітлювалися проблеми мови й освіти, час від часу публікувалися поетичні та прозові твори, рецензії на нові видання. Друкувалися також історичні розвідки, зокрема «Короткій Рысь исторіи Австрійскои Державы. Черезъ Вас. Збор.» (1852. — Ч. 21—23, 26, 94, 97), статті й замітки культурологічного характеру, корисні поради для сільських господарів, цікаві технологічні вдосконалення. У ньому вміщувалися посмертні згадки про митрополитів, єпископів, священників, а також оголошення і реклама. І. Франко відзначав, що часопис «з різними своїми прилогами держався аж до 1866 р., бліднучи раз-у-раз щодо свого змісту до того ступня, що читачі його руську назву “Вѣстникъ” передавали німецькими словами “Weiss nix”» [14, с. 106].

Як додаток до «Вѣстника для Русиновъ австрійскої державы» у 1853—1859, 1861—1862, 1866 рр. виходив «**Отечественный сборникъ повѣстокъ, сказокъ, историческихъ воспоминаній, господарскихъ и инныхъ общепользныхъ вѣстій и пр. пр.**» під редакцією В. Зборовського. Окремі числа видання 1856 р. вийшли п. н. «Сборникъ-отечественный», а на титульній сторінці чисел за 1857—1866 рр. зазначено «Сборникъ». Прагнучи створити просторе поле для хороших думок і благородних почуттів, редакція у вступному слові до першого річника «Сборника» наголошувала на важливості внутрішнього світу людини на протигагу зовнішній політичній мінливості. Тематику видання окреслено в його заголовку, тож у додатку містилися переважно літературні твори, замітки повчального, морально-дидактичного характеру, розповіді про цікаві події, гумористично-розважальні матеріали, зрідка подавалися тексти документів суспільно-політичного та інформаційного змісту. Розширенню освітнього діапазону сприяли історико-краєзнавчі та науково-пізнавальні публікації, які ознайомлювали з історією земель, що входили на той час до Австрійської держави, розповідали про народи, династії, герби, видатні постаті, віденські пам'ятки архітектури, про українських релігійних і громадських діячів та ін. Матеріали релігійно-дидактичного характеру торкалися питань освіти, виховання, моральних цінностей. Часопис був ілюстрованим виданням, тут вміщено, зокрема, портрети Папи Римського, членів монаршої родини Австрії, міністрів, відомих тогочасних політичних діячів, зображення архітектурних пам'яток. Читачам запропоновано спеціальні ілюстративні рубрики: портретні («Изображенія славныхъ Русиновъ»), пізнавальні («Новѣйшія господарчі машины», «Пожарно-гасительніи орудія»), гумористичні («Шевчинській и Броваркевичъ») тощо [13, т. 1, с. 138—141].

У 1854—1856 рр. виходив часопис «**Домова Шкѳлка**» як додаток до «выдаваемого въ Вѣдни «Вѣстника», Часописи политической для Русиновъ Австрійскої держави». Редактором видання був В. Зборовський. У вступному слові редакція відзначила, що має на меті впровадити «Домову Шкѳлку» в родинне коло задля поглиблення загальної освіти тих, «котрѳ переставши быти школярами, желаютъ щось пожиточного читати и образовати ся», а також для обговорення різних господарських справ. Значну частину публіка-

цій становили художні твори — вірші, оповідання, казки. Вміщувалися також повчальні розповіді про різноманітні професії, основні географічні й економічні поняття, з природознавства. На сторінках часопису подано повідомлення, що містили детальну інформацію про появу в Галичині поїздів, серію публікацій про лікувальні властивості дерев («Липа», «Верба», «Дубъ» та ін.), господарські поради ужиткового характеру.

«Домова Шкѳлка» запровадила оригінальну форму церковних і моральних повчань, яка згодом стала популярною у галицьких релігійних виданнях, — умовні діалоги, наприклад: «Розмова межи священникомъ и его парохіяниномъ о пїяньствѣ», «Розмова священника съ родителями о воспитанїю дѣтѣй», а також повчання, близькі за формою до євангельських притч або церковних проповідей. Видання намагалося через друковане слово впливати на духовну атмосферу в суспільстві, ставило як чільні питання просвіти та моральності народу [13, т. 1, с. 143—144].

Ще одним додатком до «видаваемого въ Вѣдни «Вѣстника», часописи оурадовой для Рѣсинѳвъ Австрїйскои державы» була газета «Сїонь, Церковь, Школа», яка виходила у 1858—1859 рр. Видання редагував В. Зборовський, а присвячувалося воно перш за все релігійній просвіті читачів. Більшу частину публікацій часопису становили науки (проповіді) на неділі та свята, а також тематично близькі до проповідей матеріали рубрики моральних наук. Редакція вважала форму друкованого проповідництва дуже корисною для селян, оскільки вона дає можливість роздумувати над кожною із порушених проблем, повернутися до написаного, а отже, краще зрозуміти повчання. Друковані проповіді допомагали також і священникам у підготовці до святкової Літургії, підказуючи тему чи певні моральні настанови.

Окрім проповідей та моральних наук, у виданні подано розповіді про життя апостолів Христових і святих. Історія життя цих людей мала слугувати прикладом для тих, хто прагнув іти Христовим шляхом.

В окремих статтях порушувалися питання відмінностей між латинською (римською) та візантійською (слов'янською) Літургіями, мовне питання. Часопис друкував також вірші, переважно двох основних типів — релігійно-медитаційні та ювілейні, написані з нагоди іменин, уродин чи смерті видатних релігійних діячів.

Газета «Сіонъ, Церковь, Школа» була однією з перших спроб суто релігійного просвітнього видання для українських селян Галичини [13, т. 1, с. 153—154].

Упродовж шести років (1863—1868) у Відні творився ілюстрований журнал «**Страхопудъ**», що, на думку І. Франка, «був найліпшим гумористично-сатиричним часописом, на який досі здобулася галицька Русь» [14, с. 139]. Видавцем і відповідальним редактором журналу був москвофіл Йосиф Ливчак. У висвітленні суспільно-політичних подій видання відзначалося об'єктивністю і незаангажованістю. «Головний матеріал до своєї сатири «Страхопуд» черпав із українофільського руху, але не щадив також заскорузлости та обскурантизму своїх власних сопартійників» [14, с. 139].

Як додаток до «Страхопуда» у 1864—1867 рр. виходив часопис «**Золотая Грамота**» — «иллюстрованое письмо для поучения и забавы». У виданні редакція мала намір подавати «I. Портреты мужей заслуживших ся около народа руского — съ короткими біографіями; II. Виды городовъ, знаменитыхъ мѣстцъ, церквей, памятниковъ, заведеній и т. п. предметовъ, находящихся ся на Руси; III. Изображенія замѣчательныхъ событій и явленій, относящихся ся до жизни русской; IV. Различныя картины, поясняющіи будь исторію природную, будь господарство и индустрію» [7, т. 2, с. 39]. Тож у «прилозі» друкувалися пісні, казки, оповідання, легенди, матеріали історичного і літературознавчого змісту, математичні задачі, анекдоти, а також ілюстрації.

1870 р. у Відні відновлено видавання «Вістника законів державних» крайовими мовами, а саме «в мовах: німецькій, волоскій, італійській, польській, словінській, українській, хорватській і чеській» (1917. — Ч. 223). В українській (Ruthenisch) версії він виходив п. н. «**Вѣстникъ законъ державныхъ для королевствъ и краесъ въ Державной думѣ заступленныхъ**» за редакцією Івана Головацького. На зламі 1895—1896 рр. новим редактором став Олександр Кулачковський, «що виконував цю працю впродовж 22 років» [8]. Відповідно у цей час змінилася правописна орієнтація перекладів і назва часопису подавалася так: «**Вістник законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній**».

У цьому урядовому виданні, останнє число якого побачило світ 21 вересня 1918 р., друкувалися закони, цісарські патенти, «концес-

сійні грамоти», міжнародні та міжурядові договори, угоди і конвенції, розпорядження та повідомлення міністерств. Самі переклади вже виходили не паралельними текстами, як раніше, а окремими книгами. До річників подавалися хронологічний і алфавітний списки вміщених у них законів.

1886 р. до Відня перенесено видавання місячника москвофільського напрямку «**Наука**», заснованого у Коломиї Іваном Наумовичем у грудні 1871 р. й оголошеного ним спершу «яко книжка», а від ч. 5 за 1872 р. — «яко постоянная газета» [10, с. 39]. У Відні часопис виходив упродовж 1886—1899 рр. та 1901 р. Від 15 січня 1887 р., згідно із заявою І. Наумовича, журнал перейшов у повну власність Данила Козарищука, який мав право подавати на виданні ім'я Наумовича лише як засновника. Відтоді І. Наумович підтримував «Науку» тільки творчим доробком, публікуючи на її сторінках статті, оповідання, повісті, висловлюючи свої думки з приводу релігійно-морального виховання та поліпшення економічного становища народу. З 1891 р. Д. Козарищук припинив подавати ім'я Наумовича на виданні [10, с. 39—40].

Вважаючи своїм головним завданням просвіту народу, часопис намагався розширити світогляд селянина, навчити раціонального господарювання. Поряд із релігійною проблематикою «Наука» порушувала питання добробуту простого народу, раціонального ведення сільського господарства, промисловості, торгівлі, вміщувала науково-популярні статті та пізнавальні матеріали з історії, етнографії, природознавства, географії, медицини. У виданні друкувалися також літературні твори, українські народні та церковні пісні, казки, легенди тощо.

Як відзначав І. Франко, часопис «Наука» «здобув собі велику популярність серед народу і причинився немало не тільки до розбудження народного духа, але також до зацікавлення селян політичними та господарськими справами. Багатство і різноманітність змісту «Науки» не все йшло в парі з науковою вартістю поміщуваних у ній статей, а сам добір аж надто часто зраджував москвофільські і царофільські симпатії Наумовича» [14, с. 109]. Переслідування цензури, а також хвороба редактора були причиною нерегулярного виходу видання у 1891—1898 рр. об'єднаними номерами за три—п'ять місяців [13, т. 1, с. 260].

Часопис московфільського спрямування «**Русска Правда**» виходив у Відні від січня 1888 р. до січня 1893 р. За задумом Григорія Купчанка, власника і видавця видання, газета мала бути порадником у «народныхъ справахъ». Аналізуючи важке економічне становище «русскихъ мужиковъ» на Буковині та в Галичині, часопис зобов'язувався навчати селян основ раціонального господарювання, сприяти їх політичній освіченості.

Особливістю газети було розміщення на першій сторінці кожного числа портретів членів цісарської родини, російського царя Олександра I та його сім'ї, королівського подружжя Сербії, визначних громадських діячів, учених, священнослужителів Австрійської імперії, зокрема з Буковини. В окремих статтях висвітлювалася їхня діяльність.

«Русска Правда» друкувала також поради правничого характеру, рекомендації з медицини, інформацію про найважливіші суспільно-політичні події у світі, матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка, Льва Толстого, інших відомих письменників.

Часопис висвітлював діяльність «Общества им. Качковского», вважаючи його консолідуючим чинником для усіх православних в Австро-Угорщині, публікував статті з історії релігії, етнографічні матеріали.

Історія України трактувалася у виданні в контексті російської, а родовід київських князів завершувався російськими царями (Русскій царь, Русска Царица и ихъ Русска Земля. — 1891. — Ч. 11/12). Подібну позицію займала редакція газети і щодо мовного питання, визначаючи українську мову як «нарѣчія» російської (Русски говоры и нарѣчія. — 1891. — Ч. 5/6, 7) та вбачаючи у фонетичному правописі загрозу для православної віри і Церкви (Нове покушеньє на наше русске письмо. — 1892. — Ч. 2/3; Нова опаснѡсть для русского народа въ Буковинѣ. — 1892. — Ч. 10/11) [13, т. 1, с. 418—420].

Енциклопедія Українознавства відзначає, що 1893 р. «Русску Правду» замінила «**Православная Буковина**». Перші вісім номерів часопису вийшли у Відні, далі видавався у Чернівцях до 1906 р. Газета для «православнаго народа» мала чітко виражене московфільське спрямування. Видавав віденську газету Константин Козаркевич, редагував — Василь Поклітар [13, т. 2, с. 73—77].

Упродовж 1893—1902 рр. відомий буковинський громадсько-політичний діяч-московфіл Г. Купчанко видавав «газету съ рисун-

ками для русского народа» **«Просвѣщеніе»**. Основне завдання часопису задеклароване редактором у вступній статті **«Съ Богомъ!»** ч. 1 за 1893 р.: **«Я приступаю снова до дѣла... просвѣщенія своихъ темныхъ рѣдныхъ братьевъ и сестеръ и направленія ихъ на добру, праву дорогу, ведущу до ихъ властного счастья и спасенія»** [13, т. 2, с. 77].

У виданні друкувалися матеріали, присвячені проблемам загальної просвіти, освіти й виховання дітей і молоді, науково-популярні та пізнавальні статті з різних галузей знань. Редакція місячника подавала інформацію про важливі суспільно-політичні події в Австро-Угорщині, ґрунтовні екскурси в історію Російської держави і православної Церкви. Багато місця на сторінках часопису відведено етнографічним дослідженням, зокрема Галичини і Буковини.

У публікаціях висловлювалася думка про важливість добробуту селянина-хлібороба й робітника для загального блага країни, а також про необхідність організованої співпраці, зокрема створення господарських товариств.

Про ідеологічне спрямування місячника свідчить низка матеріалів, опублікованих у ч. 1 за 1893 р., у яких схвалюється негативне ставлення православних священників Буковини до ідеї запровадження у народних школах вивчення фонетичного правопису.

Зрідка у часописі публікувалися літературні твори переважно російських письменників — Івана Нікітіна, Івана Сушкова, Льва Толстого, Костянтина Черняка та ін.

Розуміючи, який вплив має на свідомість друковане слово, представники москвофільського табору заснували 1897 р. у Відні дитячу освітню газету **«Вѣнчокъ для Русскихъ Дѣточекъ»**. Редактором і видавцем часопису був Г. Купчанко. Видання призначалося **«для всѣхъ русскихъ дѣтей»** і мало чітку структуру: кожне число складалося із чотирьох частин. **«Часть перва»** — катехітична — подавала основи релігійної науки, роз'яснювала поняття Бога, Святого Духа, Хреста, Церкви, молитви, про ангелів і злих духів, Божу ласку та гріх. **«Часть втора»** розкривала основи шкільної науки, роль просвіти. Тут вміщувалися відомості з граматики, математики, природознавства, географії, образотворчого мистецтва, музики. У третій частині друкувалися художні твори, переважно російських митців — В. Лаптева, О. Пушкіна, І. Сурикова, Л. Толстого, а

також без зазначення автора. Четверта частина містила різноманітні загадки, ребуси, графічні та словесні завдання, приповідки, описи нових ігор, розповіді про корисність фізичного та інтелектуального розвитку. На останній сторінці подавалися відповіді до завдань із попереднього числа газети, а також прізвиська дітей, які надіслали правильні відповіді [13, т. 2, с. 132—134]. Загалом, декларуючи ідею єдності та любові, часопис у своїх публікаціях пропагував розділення та ворожнечу: «Якъ дуже сподобался «Вѣнчочкъ» вамъ и взагалѣ всѣмъ добрымъ русскимъ людямъ, такъ дуже не сподобался онъ чужимъ людямъ и взагалѣ ворогамъ нашего русского народа» (Купчанко Г. Милѹ русскѹ дѣточки! — 1897. — Ч. 8/9).

15 лютого 1904 р. побачило світ ще одне пресове видання, «одинокє того рода і незрівняне письмо для всяких умісток і оголошень», — **«Місячний Калєндар»**. Тематику газети окреслено у підзаголовку: «Часопись рільнича. Перегляд новин цілого сьвіта і збір популярно-наукових описів з всіх галузий відомости». Видавець і редактор місячника — Мирослав Мерена. У часописі подавалися корисна інформація для сільських господарів, різні побутові поради, пояснювалися юридичні аспекти ведення господарства, особливості торгівлі сільськогосподарською продукцією. Редакція розповідала читачам про розвиток залізничного транспорту у США та Канаді, особливості доволі популярної у США китайської кухні, повідомляла про неординарні події, аномальні випадки повсякденного людського життя. Звернено увагу на таке явище, як пияцтво, а також на необхідність пошанування людей старшого віку [13, т. 2, с. 309].

Упродовж 1907—1914 рр. виходив україномовний додаток **«Робітник в фабриках тютюну»** до однойменного польськомовного часопису — органу «*związku zawodowego robotnic i robotników zatrudnionych w fabrykach tytoniu w Austrii*». Додаток, видавцем і відповідальним редактором якого був Францішек Паттерманн (Franciszek Pattermann), а найактивнішим автором — Емма Фрайндліх, з'являвся щомісяця, від № 2 за 1912 р. — двічі на місяць. Основна ідея видання виражалася гаслом: «Чого будемо ми всегда жадати? / Щоб хліба, праці, подостатком мали, / Щоб діти наші в школі ся учили, / Старці наші в жебри не ходили» [13, т. 3, с. 189].

Розглядаючи працю як елемент культури людства, редакція наголошувала на соціальній несправедливості оцінювання праці як

щодо оплати, так і щодо пошани. У низці статей висвітлювалися нагальні проблеми і потреби робітників галузі — скорочення робочого дня та врегулювання зарплати, соціальний захист працюючих матерів та інвалідів виробництва, захист від професійних недуг, створення кас хворих. На сторінках додатка обговорювалися питання ролі жінок в економічному і суспільному житті та їхніх соціальних прав.

Редакція «Робітника в фабриках тютюну» вміщувала суспільно-політичні огляди, інформувала про найважливіші події робітничого життя Австро-Угорщини й інших країн, порівнювала умови праці на підприємствах галузі.

Своєрідним каталогом продукції для українських покупців було видання «Титан» (1908—1913). У 1908—1909 рр. часопис виходив щоквартально, від 1910 р. — один раз на рік. На його сторінках рекламувалися сільськогосподарські знаряддя праці, галантерейні вироби, музичні інструменти тощо, вміщувався перелік товарів, подавалася інформація про умови їх експортування. Редакція друкувала також статті просвітньої тематики, поради щодо раціонального ведення домашнього господарства [13, т. 3, с. 243].

Громадсько-політичний двотижневик «**Чорна Рада**» (1908—1911) мав на меті консолідацію українського громадянства, спрямовану на подолання «національно-соціального упадку», наголошуючи, що «не звертає своє вістре проти кацапів та проти Поляків... а проти своїх...» [13, т. 3, с. 247]. У циклі статей І. Тивоновича п. н. «Чоловік в державнім ярмі» висвітлювалися різні аспекти суспільно-політичного життя Австро-Угорщини. Показуючи, «яким тяжким тягарем лягає держава на мужицькі шії», акцентувалося, зокрема, необхідність демілітаризації та соціально-економічної перебудови держави. Порушувалася проблема полонізації у сфері освіти, обговорювалися питання свободи слова, ролі жінки у суспільстві.

На сторінках видання розглядалися також економічні аспекти розвитку як підґрунтя національного розвою українства. З'ясовуючи економічну роль держави, І. Тивонович наголошував на потребі реорганізації суспільного ладу з урахуванням інтересів різних соціальних груп. Пропагувалася думка, що господарську кризу можна подолати не революційним шляхом, а лише за допомогою відповідно організованої економічної співпраці.

Значна частина публікацій присвячувалася парламентській діяльності українських політиків. У часописі висвітлювалися різні по-

дії із життя соціуму, зовнішня політика Австро-Угорської держави, роль і позиція преси у суспільному поступі.

На сторінках «Чорної Ради» друкувалися також літературні твори: оповідання, фейлетони, вірші. На останній сторінці переважно подавався перелік видань київської «Просвіти», «Дешевої Бібліотеки», видавництва «Ранок».

Неодноразово повідомлялося у часописі про цензурні утиски. Акцентувавши важке матеріальне становище видання, пов'язане з переслідуванням влади, І. Тивонович заявив про готовність «поступити ся в способі переведення моїх соціальних поглядів» у разі задоволення австрійським урядом економічних і культурних потреб українського народу (1910. — Ч. 6/7).

28 червня 1914 р. у Сараєві сталася подія, що перекроїла долі мільйонів людей, десятків народів і держав. Перша шпальта львівського щоденника «Діло» вийшла у траурній рамці. Убивство спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда з дружиною часопис вважав «катастрофою особисто-людською та політичною», «пророкуючи кардинальну зміну епохи стабільності на нову невідому значеність долі «недержавних» народів» [15, с. 199—200]. Ця обставина мала свої наслідки і для «Діла». Запроваджений в Австрії воєнний стан обмежив телефонний і телеграфний зв'язок, можливості пересування у пошуках інформації, ускладнив умови доставки щоденника, послабивши відносини із читачами та погіршивши фінансовий стан видання. Невдовзі австро-угорські війська залишили Львів. «Дня 25. VIII. 1914 р. до редакції «Діла» з'явився помічник воєнного губернатора Шерематеева підполковник Фатіанов і заборонив надалі випускати газету» [6, с. 212]. «Діло» перестало виходити у зв'язку з Першою світовою війною. Відновилося видавання щоденника у Львові 12 вересня 1915 р. з поверненням сюди української політичної еміграції. У період від 19 вересня 1914 р. до 31 липня 1915 р. тижневик «Діло» виходив у «скромних, подиктованих обставинами розмірах» у Відні, «в столиці держави, в якій український народ перед війною мав змогу національного життя» (1915. — 12 верес.). 1914 р. тут побачило світ 16 чисел, 1915 р. — 30 чисел. Енциклопедія Українознавства подає, що віденське «Діло» виходило за фактичною редакцією В. Будзиновського [4], однак у часописі зазначено, що його видавець — Кость Левицький, а начальний редактор — Василь Панейко. Газета творилася в дуже

складних обставинах: «Викинені ворожою інвазією з рідної землі, відірвані від усяких звязків з нею, мусіли ми нести прапор української національної думки в часі, коли на всій українській землі ворог здавив усе українське жите...» (1915. — 31 лип.). Не маючи змоги подавати актуальні «біжучі» події, редакція часопису, реально оцінюючи усю складність відносин як на міжнародній арені, так і у сфері внутрішньої політики, намагалася підтримати українську громаду спокійним тверезим аналізом ситуації. Проблеми українства розглядалися у руслі світових політичних процесів, у логічному зв'язку з тогочасними явищами, подіями, фактами, пов'язувалися із контекстом Європи.

На сторінках тижневика вміщувалися також воєнна хроніка, відомості про побут і підтримку Українських січових стрільців, оголошення про пошук зниклих, важлива інформація для втікачів. Зрідка подавалися розповіді про життя і стан українських емігрантів, дописи з краю.

Як додаток до семи чисел «Діла» від 29 травня до 31 липня 1915 р. виходив «Господарський листок». Зміст видання становили матеріали, у яких йшлося переважно про організацію українського хліборобства у роки війни товариством «Сільський Господар», про відбудову знищених господарств у селах Східної Галичини, а також про права й обов'язки цивільного населення під час війни, наприклад: «Доповняючі закони про заповоги для родин покликаних, додатки до пенсії інвалідів і заосмотреня їх родин та додатки вдовичих і сиротинських пенсій і заосмотреня прочих осиротілих членів родин поляглих жовнірів» (ч. 6), розпорядження міністра внутрішніх справ про «Установлене сталих цін для закупна збіжа на 1915—16 р.» (ч. 7).

З метою популяризації ідеології політичної організації, учасники якої вважали себе репрезентантами національно-політичних інтересів українців Російської імперії і відстоювали необхідність державної самостійності українського народу, видавався «Вістник Союзу визволення України» («Nachrichtenblatt des Bundes zur Befreiung der Ukraina»). Більшість членів СВУ були наддніпрянськими соціалістами, що опинилися на австрійській території внаслідок репресій російського царизму. «Обслуговувала наша часопись українську людність по сей бік бойового фронту й то переважно люд-

ність, задротовану в таборах полонених і виселенців та розкидану в стрілецьких окопах і військових шпиталях», — відзначав А. Жук у редакційній статті «В новім році» (Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — Ч. 1/2).

Журнал виходив у Відні від 5 жовтня 1914 р. до 30 грудня 1917 р. «Через цілих чотири роки політичний напрямок видавництвам Союзу надавали поодинокі його члени. Видавництва в українській мові виходили на переміну під кермою В. Дорошенка або А. Жука... інші члени організації, крім М. Троцького, майже не брали участі у видавничій діяльності Союзу й не впливали на його зміст і напрямок» (Жук А. В новім році // Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — Ч. 1/2). У «Вістнику Союзу визволення України» вказувалося, що його видають і відповідають за редакцію: Омелян Бачинський (до ч. 51/52 за 1915 р.), Володимир Біберович (від ч. 53/54 за 1915 р. до ч. 45 за 1916 р.), Микола Троцький (від ч. 46 за 1916 р.).

Публікації часопису роз'яснювали мету і завдання СВУ, висвітлювали напрями роботи організації, порушувалося питання українсько-російських та українсько-польських взаємин. Значна частина друкованих матеріалів ознайомлювала із політичними реаліями в Австро-Угорщині та Росії, соціально-економічним та культурним життям українців у цих державах, а також українських емігрантів у Німеччині, країнах Центральної Європи, США й Канаді. «Тут же багатий матеріал про погляди чужинців на українську справу. Врешті чимало місця займало красне письменство. Давав цей орган різноманітну, всебічну і цікаву лектуру в супроводі багатого ілюстрованого матеріалу» [6, с. 216].

Під час Першої світової війни й окупації Буковини російськими військами чернівецька газета «**Буковина**» видавалася у Відні. Тут часопис виходив від січня до 24 вересня 1915 р. та від 28 вересня 1916 р., вже з новою нумерацією чисел (1—6/7), до травня 1918 р. (раз на тиждень у 1915 р. та два рази на місяць у 1916—1918 рр.). Редакторами видання 1915 р. були: Юрій Сербинюк (ч. 1—4), Володимир Федорович (ч. 5—26), Омелян Попович (ч. 27—34), у 1916—1918 рр. — Николай Спинул [12].

У віденський період «Буковина» виходила як орган «Союзу українських послів на Буковині» [2]. У часописі друкувалися статті

й кореспонденції про воєнні події, матеріали, що відтворювали національний патріотизм буковинців, конфлікти з російськими окупантами краю (Шість місяців війни. — 1915. — Ч. 1; Гуцульські стрільці. — 1915. — Ч. 5; Наше військо — наша слава. — 1915. — Ч. 13, 14; Найліпший лік проти москвофільства, то самі москалі. — 1915. — Ч. 2; Страшні вчинки москалів на Буковині. — 1915. — Ч. 27); літературні твори переважно військово-патріотичної тематики; статті, в яких пропагувалася ідея незалежності українського народу (Донцов Д. Українська державність і війна проти Росії. — 1915. — Ч. 5; УЦР в Києві проголосила повну самостійність України. — 1918. — Ч. 4/5) [11]. Ось як згадує про видання Омелян Попович у своїх спогадах: «У Відні відновив я, на бажання Василька, видавництво «Буковина»... Тут мушу зазначити, що 1915 р. обстоював я в «Буковині» назву — «український» і «українці» замість «руський» і «русини» для нашого народу, за чим заступався відтак і Василько в правительстві, яке й погодилося прийняти їх як офіційальні, видаючи відповідне доручення. Нині ця назва у нас вже загальна» [9].

Від 9 лютого до 17 серпня 1915 р. у Відні виходила львівська газета «Свобода». Ця «ілюстрована політична, просвітна і господарська часопись» вбачала своє завдання в тому, щоби бути «корманичем і учителем наших широких селянських і маломіщанських верств в східній Галичині». Видавець тижневика Кость Левицький та його редактор Степан Баран декларували бажання спричинитися до досягнення «остаточної цілі української народної політики — повного визволення українського народу з московського ярма!». (Від редакції. — 1915. — Ч. 1).

На сторінках газети активно велася просвітницька робота національно-освідомлюючого спрямування, зокрема, надруковано цикли матеріалів п. н. «Короткий огляд української історії» Д. К. (ч. 1—14, 16—19) та «Короткий огляд українського письменства» Богдана Лепкого (ч. 21, 23, 26/27), статтю «Українські січові стрільці для рідного народу» Костя Левицького (ч. 20).

Провідними темами публікацій були воєнні вісті та суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях. Подавалася хроніка соціально-економічного життя краю та важливих подій у світі.

Українською мовою «**Військовий листок Штрифлера: Пільна часопись**» виходив від 20 лютого 1915 р. до грудня 1917 р. На першій сторінці кожного числа дрібним шрифтом зазначалося: «Ruthenisch», від ч. 13 за 1916 р. — «Ukrainisch». Тексти з німецької перекладали капрал Іван Кавуля та фрайтер Роман Прокопович.

У редакційному повідомленні «Позір» вказувалося: «Пільна часопись, се лиш окрема відбитка «Військового листка Штрифлера» (тижневe видане), й подає всі розпорядження особові війська, маринарки, краювої оборони, жандармерії і угорської краювої оборони (гонведів), як і витяги з нормальних листків оголошення» (1915. — Ч. 14). У газеті публікувалися відомості про різномасштабні бої на всіх фронтах Першої світової війни з картами, схемами, поясненнями, про діяльність у воєнний час міністерств та інших урядових структур країни, про окремі військові підрозділи, історію їх створення, а також просвітні матеріали, юридичні рекомендації.

На сторінках часопису вміщувалася інформація про міжнародне політичне життя, дипломатичні взаємини між противниками і союзниками.

Час від часу друкувалися твори українських письменників.

Для української молоді Габсбурзької держави призначався «союзний орган Австрійських Пластунів» «**Молода Австрія**». Місячник виходив у 1916—1917 рр. за редакцією Володимира Кушніра як додаток до австрійського часопису «Jung-Österreich».

Ідея видавання журналу виникла у червні 1915 р. з ініціативи міністра «краювої оборони». «Війна ставить нас перед завдане, приспособити назріваючу молодіж до воєнного діла, — відзначав видавець місячника Павло Кальтшмід, наголошуючи, що «далекою є Молода Австрія від всякої партійної політики» (1917. — Ч. 1/2).

Видання мало на меті «спільно з домом і школою помагати в тілеснім, моральнім і духовім розвою молодіжи» (1917. — Ч. 7/10) через плекання навиків здорового способу життя, виховання любові до природи, поваги до інших народів і країн, патріотизму у ставленні до держави. Матеріали часопису інформували про напрями і принципи діяльності молодоавстрійського руху, ознайомлювали з буднями війни, давали практичні поради щодо реалізації основних напрямів військової підготовки молоді.

У серпні 1916 р. австрійське міністерство війни започаткувало двотижневик «**Часопись для Підофіцирів**», що виходив «в німецькій, українській, польській, румунській, словінській [від ч. 5 за 1917 р.], чеській, угорській і хорватській мові» до вересня 1918 р. Видавцем, а від ч. 3 за 1917 р. — редактором часопису був Гуго Нагеле, відповідальним редактором — Йосиф Форвальнер. З німецької мови тексти перекладали Іван Кавуля, Роман Прокопович та Іван Проць.

Генерал піхоти барон Войнович у «Вступному слові» першого числа відзначав, що видання «має на цілі, подати жовнірам в свободних годинах розривку всякого роду», слугувати підвищенню рівня освіти «підофіцирів і жовнірів», розширенню їхнього світогляду «не лиш для теперішности, в інтересі військової служби, але також в будучности... вказівками приготувати своїх читачів до пізнішого горожанського життя, щоб стали пожиточними і пошукуваними членами суспільности».

Окрім статей воєнного спрямування, повідомлень з фронтів й оглядів воєнних подій, у часописі друкувалися матеріали історичної, природничої, медичної, правової, економічної та іншої тематики, твори українських письменників, жарти і сміховинки. У багатьох публікаціях йшлося про Австро-Угорську державу (її міста, монархічний устрій) та Україну (Україна. — 1918. — Ч. 7; Осип Грунцель. Україна як поміст між Европою і Азією. — 1918. — Ч. 9; А. М. Господарське значіне України. — 1918. — Ч. 11; Р. Кайндль. Україна у своїх взаєминах до Середньої Европи. — 1918. — Ч. 12; Еміль Лев. Українські шляхи й дороги та їх розвій. — 1918. — Ч. 15).

Видання ілюструвалося картами, фотографіями, рисунками.

«Велике попертя і признання зустрів у стрільців, але тільки у стрільців» [6, с. 215] часопис під назвою «УСС» (Усуус — Українські Січові Стрільці). Число 6/7 цього «сатиричного органу неінтелігентних інтелігентів» видав 25 червня 1917 р. у Відні Хведір Вовкулака (ч. 1/2—4/5 вийшли в Коші Українського Січового Війська).

У часописі вміщувалися різножанрові матеріали гумористично-сатиричного спрямування, зокрема: гуморески, усмішки, оригінальні загадки, а також карикатури на стрільців і політичних діячів.

1918 р. «Вістник Союза визволення України» продовжив часопис п. н. «**Вістник політики, літератури й життя**». Пояснюючи

зміну назви видання, редакція відзначала: «І тепер, коли державна самостійність України є фактом... завданням нашої часописи буде приготувляти своїх читачів до важкого й відповідального завдання свідомих горожан — робітників української держави.

Стоячи на точці погляду тісного політичного співробітництва всіх клас і верств народу, віддаючи перевагу всьому тому, що є спільним для цілого народу перед інтересами окремих суспільних клас і груп, ми будемо кликати наших читачів до творчої органічної праці...» (ч. 1/2).

Часопис виходив до 12 листопада 1918 р. Видавав і відповідав за редакцію «Вістника...» Микола Троцький. Активну роль у його видаванні відігравав також громадсько-політичний діяч Андрій Жук.

У журналі друкувалися публіцистичні статті на політичні та громадсько-культурні теми, висвітлювалися події в Україні та поза її межами. Часопис вів своєрідний літопис духовного життя українців, закинутих долею до Австрії.

На сторінках видання публікувалися художні твори відомих у той час письменників (К. Гриневичевої, Д. Загула, Олександра Олеса, Г. Чупринки та ін.), вірші, нариси, статті полонених, зокрема поезії П. Капельгородського, М. Мельника, П. Палія.

Український соціально-демократичний часопис «**Праця**» виходив від 1 квітня до 15 жовтня 1918 р. і мав «на меті оборону українських працюючих мас, у містах і на селі» (ч. 1). Видавав газету Семен Вітик. На її сторінках розглядалися такі проблеми, як: загальний обов'язок праці, земельне питання, міжнародне робітниче законодавство, соціальна політика модерної держави, охорона праці жінок, а також національні конфлікти, самовизначення народів, національна політика в Австрії тощо.

Редакція видання закликала робітників об'єднуватися, створювати «власні... українські організації» для захисту своїх прав, розкривала їх завдання і повідомляла про діяльність місцевих осередків.

У часописі розповідалося про важкі умови праці залізничників, трудівників нафтових копалень і солеварень у Дрогобичі, про місцеві робітничі організації та їх вимоги до працедавців й австрійського уряду щодо забезпечення соціального захисту, висвітлювалося проведення крайових з'їздів залізничників і салінаріїв у Львові.

Публікації про боротьбу галицьких робітників за свої права доповнювалися статтями з історії політичних наук, зокрема про утопічні погляди Т. Кампанелли і вчення К. Маркса, про життя та діяльність французького революціонера Ж. Жореса тощо.

Газета висвітлювала також суспільно-політичні події: ознайомлювала із змістом промов галицьких послів до австрійського парламенту С. Вітика і Є. Петрушевича, діяльністю гетьмана П. Скоропадського, інформувала про підписання Берестейського миру та його значення для розвитку українського народу і державності та ін.

1 квітня 1918 р. побачив світ часопис «для плекання міжнародніх й економічних взаємин між Австрією, Угорщиною й Україною» **«Відродження»**. Газету видавав Гуго Нагеле, редагував, за поданою у джерелах інформацією, — Іван Німчук [5]. Основними темами публікацій пресодруку були політична ситуація у Європі, міжнародні відносини, взаємини між Україною й іншими європейськими державами, переговори та підписання мирного договору. Значна увага приділялася висвітленню української закордонної політики, питань державного будівництва, проблем розвитку господарства, війська, національної культури та освіти, наголошувалося на можливості і необхідності економічної співпраці, зокрема торгівлі, особливо між Австрією й Україною. У виданні подавалися також оперативні повідомлення, новини з України та інших країн.

Від 19 травня (ч. 25) до 28 липня (ч. 58) 1918 р. газета **«Відродження»** виходила п. н. **«Відродження України»**. На її сторінках висвітлювалися питання української державності, економічного життя, війська, національної освіти, мови тощо. Вміщувалися огляди світових подій, політичної ситуації у світі, вісті з України, інформація про українців на «Чорноморщині й Кубані» та Зеленому Клині. Окрім того, подано цикл статей Романа Залозецького п. н. «Земельна реформа на Україні» (ч. 30—40) та публікації історичної тематики Михайла Возняка: «Державне життя України в минулім» (ч. 31), «Роля Богдана Хмельницького в українській державності» (ч. 33), «Українська державність між молотом і ковадлом» (ч. 37), «Проба рятунку української державності при помочи Туреччини» (ч. 42), «Проба рятунку української державності через союз з Швецією» (ч. 44), «Лебедина пісня української державності» (ч. 50), «Від персональної унії з Московщиною до російської провінції» (ч. 51); ін.

У часописі друкувалися також оголошення і реклама переважно віденських підприємств (від ч. 16), художні твори Марка Вовчка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського (від ч. 50).

У червні та липні 1918 р. вийшло два числа «**Ілюстрованого додатка до “Відродження України”**». На сторінках видання подано проілюстровані світлинами невеликі текстові матеріали: «Звірства червоних гвардій на Україні» (6 образків), «Українська армія» (3 образки), «Австро-Угорщина йде на поміч Україні» (4 образки) (ч. 1), «Культурна праця австро-угорських військ на Україні» («Школи» — 2 образки, «Харчуванне бідолах» — 1 образок, «Образки з мирного життя» — «Ц. і к. пляц-музика у Києві», «Орхестра полонених Українців у Фрайштадті», «Могили Українців, помордованих большевиками») (ч. 2).

Отже, за доступною нам інформацією, упродовж 1849—1918 рр. у Відні виходило 30 часописів українською мовою, які засвідчили розвиток української національної тотожності у межах Австрійської держави. Найбільша кількість україномовних пресодруків (5) побачила світ у Відні 1893 р., а найдовше (від 1870 р. до 1918 р.) видавався «Вістник законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній».

Подаючи на своїх сторінках різноманітні матеріали суспільно-політичної, правової, економічної, культурної, історичної тематики, часописи відігравали важливу роль у формуванні та розвитку української національної думки. Вони дозволяють відтворити суспільну атмосферу того часу, хронологію подій, глибше зрозуміти широку панораму історичного процесу, його причинно-наслідкові зв'язки.

Віденська українська преса засвідчила тривалу плідну співпрацю між сусідніми народами, необхідною умовою якої є взаємна повага і розуміння ролі кожного у творчому процесі буття. Невиконання цього постулату і чергові спроби будувати відносини між людьми, народами й державами на протиставленні та примусі знову і знову мають своїм наслідком конфлікти, насильство, війни, взаємознищення. Тож, врахувавши досвід попередників, маємо зрозуміти: не суперництво, а партнерство є рушієм розвитку людської спільноти, даючи можливості кожному знайти своє гідне місце і разом творити майбутнє; відповідальний політик не той, хто може

примусити слабшого виконувати його волю, а той, хто може переконати сильнішого, що цього робити не треба.

1. Австро-Угорщина [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://aus-ugr.narod.ru/>.
2. Буковина. Її минуле і сучасне / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. — Париж ; Філядельфія ; Дітройт, 1956. — С. 619.
3. *Даценко І.* Українська адміністративна мова Галичини та її термінологія (1849—1895) : дисертація [Електронний ресурс] / Ігор Даценко. — Відень, 2012. — 296 с. — Режим доступу: http://othes.univie.ac.at/22625/1/2012-09-05_0749159.pdf.
4. Енциклопедія Українознавства : слов. частина : перевид. в Україні. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 522.
5. Encyclopedia of Ukraine. — Toronto ; Buffalo ; London, 1993. — Vol. 3. — P. 600; Vol. 5. — P. 598.
6. *Животко А.* Історія української преси / Аркадій Животко. — Мюнхен, 1989—90. — 334 с.
7. *Левицькій І. Е.* Галицко-русская библиография XIX-го столѣтія съ узглядненіемъ изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801—1886) / И. Е. Левицькій. — Львовъ, 1888. — Т. 1. — С. 48, 51; 1895. — Т. 2. — С. 39.
8. *Мозер М.* Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер. — Х., 2008. — С. 681.
9. *Попович О.* Відродження Буковини (Спомини) / О. Попович. — Львів, 1933. — С. 95—96.
10. *Романюк М. М.* Українські часописи Коломиї (1865—1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. — Львів, 1996. — С. 37—43.
11. *Романюк М. М.* Українська преса Північної Буковини (1870—1918 рр.) / М. М. Романюк. — Львів, 1998. — С. 187—188.
12. *Романюк М. М.* Українські часописи Північної Буковини (1870—1940 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. — Львів, 1999. — С. 148—156.
13. Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст. : іст.-бібліогр. дослідж. — Львів, 2007. — Т. 1. — 560 с.; 2009. — Т. 2. — 480 с.; 2011. — Т. 3. — 496 с.
14. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть XIX в. / І. Франко. — Дрогобич, 2008. — 464 с. — (Серія «Золота Франкіяна»).
15. *Шаповал Ю. Г.* «Діло» (1880—1939 рр.) : Поступ української суспільної думки / Ю. Г. Шаповал. — Львів, 1999. — С. 199—200.